

ӘОЖ 82–312.6

Р.С.Каренов

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: rkarenov@inbox.ru)*

**Қожа Ахмет Ясауи — сопылық поэзияның негізін салушы ақын,
Күншығыс мұсылмандарының рухани ұстазы**

Мақалада Орта ғасырлардың ұлағатты ұстазы, түрік әлеміндегі сопы поэзиясының негізін қалаушы, Күншығыс мұсылмандарының рухани ұстазы және көшбасшысы Қожа Ахмет Ясауидің өмірі мен қызметі бейнеленген. Автор Ясауи шығармалары қазақ поэзиясының хрестоматиялары мен антологияларында берік орын алуы тиіс екендігі туралы, ал оның шығармашылық мұраларын оқыту мектептер мен жоғары оқу орындары бағдарламасына енуі қажеттігі жайлы тілек білдірген. Түркістандағы барлық түрік халықтарының қажылық ету орталығына айналған Қожа Ахмет Ясауи кесенесі туралы деректер келтірген.

Кілт сөздер: ойшыл, ұстаз, ақын, шежіре, хикметтер, еңбек, зерттеуші, сопы, ұстаздары, аңыз, дін, өсиет, кесене.

Кіріспе

Мұсылман әлемі — шексіз әлем. Ал Ислам діні — ғаламшарға тамырын терең жайған көшбасшы діннің бірі. Ислам мен мұсылман әлемінің ұстанымы лаңкестікпен де, экстремизммен де, фундаментализммен де үш қайнаса, сорпасы қосылмайды. Мұсылмандардың киелі кітабы — Құранда жамандықты уағыздайтын сүре немесе аят мүлде кездеспейді.

Құранның 60-сүресінің 8-аятындағы: «Алла дініне қарсы соғыс аспаған, баспанаңнан айырмаған адамдарға қайырымды болуға тыйым салмайды. Алла әділетті пенделерді сүйеді», — деген мәнді сөздер ислам дінінің нағыз толерантты дін екенінің нақты дәлелі. Ең бастысы, Алладан Құран түскеннен бері он төрт ғасырдан астам уақыт өтсе де, киелі кітаптағы 114 сүре мен 6346 аяттың бір әрпі де өзгеріске ұшыраған емес. Олар еш уақытта бұрмаланған да емес.

Ислам мәдениетінің қазақ жеріндегі ірі ошағы — Сыр бойы, Сығанак, Отырар, Сайрам, Түркістан (Ясы) қалалары болды. Осы өңірден әл Фараби, Ахмет Ясауи, Ахмет Жүйнеки, Сүлеймен Бақырғани сынды ғұлама ғалымдар мен ақындар, Ақсақ Темірдей атағы әлемге жайылған әскербасылары шықты.

Қожа Ахмет Ясауи — ақын, ойшыл, ұстаз, бүкіл түркі жұртына имандылық нұрын шашқан діни қайраткер, ағартушы, жаңа сопылық ағымның ғұламасы, пірі.

Орта ғасырда Ясауи оқуының пайда болуына бұрын дәуірлеп келген араб халифатының күйреуі мен әлсіреуі негізгі себеп болса керек. X–XII ғасырларда ұлы араб халифатының батыс бетін Еуропа әмірлері билеп, шығыс бетін қытай, парсы, түрік билеушілері, кейін монғолдар өз ықпалына алады. Қарахан мемлекеті кезінде дәуірлеп келген мұсылманшылдық идея енді біраз әлсірей бастады. Оның болашағы тұйыққа тіреліп, мистика сарыны күшейе түседі. Бұрыннан айтысып келген діни ағымдар енді ашық тартысқа шығады. Осы бір дәуірдің қоғамдық санасының жемісі ретінде Қожа Ахмет Ясауи оқуы пайда болады [1].

Оның 90 мыңдай шәкірт — мүриттері болған. Олар ұстазының ілімін Орта Азияға таратып әкеткен. XIII–XV ғасырлар арасында Ясауи ілімі Хорезм, Мәуренаһр, Анадолыға дейін жеткен. Түрік

жұртында Ясауиді құрметтеп, пір тұтқаны соншалық: «Мәдинада — Мұхаммед, Түркістанда — Қожа Ахмет», — деген.

Қожа Ахметтің өмірбаян өрнектері

Тарих табалдырығын аттаған әрбір ұлы адам тек қана еселі еңбек қалдырмайды. Өзі де жұмбақ ғұмыр кешеді. Олардың әрқайсысы өздері өмір сүрген кезеңнің төл перзенті бола тұрып, бір мезгілде ғасырларды көктей алға озып кетуі де, бір мезгілде өзінен бұрын өтіп кеткен көне дәуірлермен іштей үндесіп жатуы да мүмкін...

XII ғасырда Түркістан қаласының орнындағы Ясы атты кішкене қыстақтың Ясы шаһары деп даңқы шығуы Қожа Ахмет Ясауи әулие атымен тікелей байланысты. Өйткені Әзірет Сұлтанның көзі тірісінде-ақ оны киелі адам деп мойындаушылық көп болған. Бұған жұпыны киініп, сән-салтанаттан аулақ өмір кешуі, ақын болуы, түрік тілінде жазған негізгі шығармасы «Диуани Хикмет» атты керемет кітабының жүрекке жылы тиетін, имандылыққа шақыратын жеке тараулары мен шумақтары, қалың бұқараның аузынан тастамайтын ғазалына айналуы үлкен себепші болған.

Бұған біз келесідей анықтамаларды қосқанды жөн көріп отырмыз:

1. Қожа Ахмет Ясауидің шыққан тегі жайлы құнды деректі оның шәкірті, жолын қуушы, ұстазының жолымен сопылық-дәруіштік поэзияны дамытушы Сүлеймен Бақырғани қалдырған. Оның туған жылы белгісіз, 1186 жылы қайтыс болған. Оны жұрт Хакім ата деп атаған [2; 192].

Сүлеймен Бақырғанидің «Ақыр заман кітабы» және «Бибі Мариям кітабы» деп аталатын екі дастаны бар. Олар негізінен діни аңыз-әңгімелер сюжетіне құрылған. Сопылық-мистикалық ой-пікірлерді уағыздайды. Хакім ата өзінің «Ақыр заман кітабы» атты дастанында былай дейді:

Ысқақ бабтың жұрыны (яраны),

Ибраһим ата құлыны.

Шайқылардың ұлығы,

Шайқым Ахмет Ясауи!

2. Қожа Ахмет Ясауи туралы ең алғашқы жазылған еңбек Ақсақ Темірдің жорықтарын баяндаған ирандық Шарафаддин Алаяздың (Ғали Иаздидың) «Зафарнама» деген кітабы. Бұл еңбек 1424–1425 жылдары жазылған. Онда Қожа Ахмет туралы: «Темір Сейхуннан өтіп, Ахангаран, Шыназ төңірегінде қыстау үшін тоқтап, әскеріне арнап үй салдырды. Содан кейін «Иассы» ауылына барып, сондағы Иассауи бейітіне зиярат етеді. Иассауидің Мұхаммед-Ханафияға туыстығы бар еді» [3], — дейді.

3. Мұнан бөлек Қазақстан Ұлттық кітапханасының қорында Ясауи бабамыздың үрім-бұтағын талдайтын шежіре «Нәсабнама» («Насаб-нама») сақталынған. Қожа Ахметтің шыққан тегі жайлы жазылған еңбектердің барлығы осы Маулана Сафи ад-дин Орұң-қойлақы «Насаб-намасындағы» шежірені мойындайды [4].

«Нәсабнаманың» соңында жапырақ тектес етіп жасалынған Ясауидің өз мөрі соғылған. Осы шежіренің орта тұсында: «Мен Хасан Хожа Бабаның оғылы Ибраһим Ата» деген дерек жолығады. «Нәсабнамада» Ясауидің түп-тамыры былай берілгенін көреміз: «Ұлы атасы Әзірет Ғали (Әзірет Әлі), одан Мұхаммед-Ханафия» — делінген. Шарафаддин Ғали Иаздидың «Зафарнамасындағы»: «Иассауидың Мұхаммед-Ханафияға туыстығы бар еді» дейтіні осы болса керек. «Нәсабнама» одан әрі: «Хазірет Әли Шаһмарданның» Хазірет Фатимадан үш ұлы болған. Бұдан басқа Хазірет Әлидің Иамана (Иемен) патшасы Жафар ибн Қайс қызынан Мұхаммед-Ханафия туған» [3; 60], — дейді.

4. Қожа Ахмет бабамыздың «Диуани Хикметін» кітап етіп шығарған, алғысөз жасаған М.Жармұхамедұлы, С.Дәуітұлы, М.Шафиғилар былай деп анықтама береді: «Жаңадан табылған бұл шежіреге («Нәсабнама») зер сала қарасақ, ақынның ұлы атасы Әзірет Ғали, одан Мұхаммед-Ханафия болып жалғаса келіп, оның жетінші атасы әйгілі Исхақ баб екенін көреміз. Сонда оған Мұхаммед-Ханафия он төртінші, ал Әзірет Ғали он бесінші Ата боп шығады» [5; 9].

Мұхаммед Пайғамбардың дінін ең алдымен қабылдаған, қолдау көрсеткен, ісін алға алып барғандардың ішінде бірінші халиф Әбу-Бәкір, екінші халиф Омар, үшінші халиф Оспан болса, соларды тұйықтаған төртіншісі Әзірет Ғали (Әзірет Әлі) болды. Оның басқалардан үлкен айырмашылығы Мұхаммед Пайғамбардың немере інісі, әрі сүйікті қызы Фатиғаға үйленген туған күйеу баласы еді.

5. Қазақ халқының ауыз әдебиеті, оның ішінде діни тақырыпқа арналғандары Әзірет Әлі (Әзірет Ғали) туралы көбірек сөз қозғайды. Әсіресе оның қылышын «Зұлпықар» деп дәріптейді. Мінген атын «Дүлдүл» дейді. Қожа Ахмет өз кітабындағы 55-ші хикметті Әзірет Ғалиға арнаған:

бұл бағыттағы зерттеу жұмысын жүргізушілер санын көбейтті. Қазір бұл мәселеде әр түрлі пікірлер айтылуда. Бірақ бұл пікірлер әлі бір арнаға тоғысқан жоқ.

Қазіргі уақытта бір деректе 73 жас, бірде 85 жасты айтады. Халық аңыздарын негізге ала отырып, Алаш арысы Жүсіпбек Аймауытұлы Қожа Ахмет 125 жыл өмір сүрді деген [7].

Зікірия Жандарбек өзінің мақаласында былай деп жазады: «Насабнама» нұсақаларының барлығында дерлік, Қожа Ахмет Йасауидің 120 жыл өмір сүргендігі айтылады. Соған қарағанда, Қожа Ахмет Йасауи ұзақ ғұмыр кешіп, 1080 жылдар шамасында дүниеге келіп, 1200 жылдар шамасында өмірден озған болуы мүмкін» [4; 28].

Белгілі жазушы Аян Нысаналин зерделі де зерек зерттеуші Әбсаттар қажы Дербісәлінің деректеріне сүйене отырып, өз ойын былай түйіндейді: «Қазақстан мен Орта Азиядағы сопылық поэзияның көрнекті өкілі, дуалы ауыз данышпаны, кемеңгер ақын Ахмет Ясауи 1093–1094 жылдары Исфиджаб (Сайрам) қаласында туған. Оның ата-анасы Ибрагим Ата мен Қарашаш Ана осында тұрып, осы жерде қайтыс болған. Олардың зиратына орнатылған күмбездер осы Сайрамда тұр.

Ахметтің әкесі өз заманының сауатты, көзі ашық адамы болғанын көпшілік атап өтеді. Тіптен балауса бүлдіршін балаға араб, парсы тілдерін Таяу Шығыстағы Исфahan, Бағдат шаһарларынан ұстаздар жалдап үйретеді.

Құл Қожа Ахмет бабамыздың нақты қай жылы, қай күні туғандығын ешкім тап басып айта алмайды. Бұл жайында зерттеушілер еңбектерінде алшақтық болып жатса, оған таң қалуға болмайтынын ескерте кету айып емес» [8].

Сонымен, жоғарыда келтірілген деректердің өзі-ақ «Ясауи танушылардың» әзірге дұрыс жолда келе жатпағандарына күәлік береді. Сондықтан да келешекте бұған дейін айтылған, жазылған дүниеліктерді қайта қарауды талап етеді.

Ясауидің атақты ұстаздары

Қожа Ахметтің екі атақты ұстазы болған — олар Арыстан баб пен Қожа Жүсіп Хамадани.

Ұстаздардың ұстазы Арыстан баб — Қазақстан мен Орталық Азия аумағында ислам дінінің таралуына ықпал еткен, исламның сопылық бағытының негізін салушылардың бірі және Оңтүстік Қазақстан аймағындағы Ясы (Түркістан), Сайрам, Отырар өңірлеріндегі сопылардың рухани ұстазы болған белгілі тарихи тұлға. Арыстан бабтың өмірі Қазақстан аумағында өмір сүрген түркі тілдес тайпалар арасында ислам дінінің таралу, жайылу кезеңімен сәйкес келеді. Оның бабтардың ұстазы деген мәртебесіне қарап, исламның таралуында ерекше рөл атқарғандығын аңғару қиын емес [9].

Арыстан бабтың өміріне қатысты деректер мүлде аз. Тек қана Ясауидің «Хикметтерінде» Арыстан баб туралы бір-екі мәлімет қана кездеседі. Бұл жөнінде мынадай аңыз бар: «Мұхаммед пайғамбардың (ол Алланың мәңгі шапағатына бөленсін) кезінде 33 дінді білген Арыстан баб ұстаз өмір сүріпті. Мұхаммед пайғамбар бүкіл халықтың көзінше оған аманатын — Исламның белгісі саналатын құрма сүйегін берген. Арыстан баб аманатты бүкіл өмір бойы алып жүрді және өмірінің тек соңғы кезеңінде ғана жоғалтып алмау үшін оны аузына салып сақтады. Ол Исламның белгісіне, өзінің аманатына лайықты адамды ұзақ іздеді, бірақ оны таба алмады. Аузына салған сүйек азая берді және жұқара түсті. Бірде далада келе жатқанда ол бір баланы кездестірді. Бала оған жақындап келді де: «Ақсақал, аманатымды беріңіз», — деді. Сол бала осы Қожа Ахмет Ясауи екен» [10].

Қожа Ахмет өзінің «Диуани Хикмет» атты еңбегінің 1-ші хикметінде өмір жолын баяндай келе, Арыстан бабпен кездесуін былайша жырлайды:

*Жеті жаста Арыстан бабқа қылдым
салам,*

*Мұстапаның аманатын бер деп маған,
Сол мезетте мың бір зікір еттім тамам,
Нәпсім тыйып Аллаға бет бұрдым, міне.*

*Құрма беріп, басым сипап, назар салды,
Бір сәтте ол дүниеге сапар салды.
Қоштасып бұл әлеммен кете барды,
Мектеп көріп, қайнап толып тастым,
міне.*

Жергілікті халықта мынадай аңыз бар. Әмір Темірдің бұйрығымен XIV ғасырда Қожа Ахмет Ясауи мазарын тұрғыза бастағанда, қара дауыл қабырғаларын ұшырып әкетеді. Осыдан кейін

Темірдің түсіне шал (Қызыр) еніп, ол, ең алдымен, Ахметтің ұстазы Арыстан бабқа мазар тұрғызу жөнінде аян беріпті. Темір шалдың айтқанын екі етпей орындап, содан кейін барып қана өзі ойлаған жұмысына кіріседі. Қажылыққа келгендер алдымен Арыстан бабтың басына түнеп, содан кейін барып Ахметке тәу еткен [11].

Ясауи өзінің бірінші ұстазы қайтыс болғаннан кейін Бұқараға аттануға шешім қабылдайды. Сонымен, оның есейіп, ержетуі, бесаспап білімдар азамат болып қалыптасуы сол тұстағы Шығыстың дін мен білім орталығы Бұқар қаласымен тікелей байланысты. Ол сонда Ж.Хамаданидің медресесінде оқып, мол білім алады. Ұстазы қайтыс болған соң біраз уақыт сол медресеге басшылық та жасаған. Ел аузындағы аңыз-әңгімелерге қарағанда, оның айрықша қабілетіне қызыққан бір ірі ғалым Иранға ертіп әкетіп, жеке оқытқан сияқты. Сөйтіп, ол Шығыстың талай ғұлама ғалымдарынан дәріс алып, білімін байытқан. Білім үшін өмірден баз кешіп, дәруіштік жолдың қиындықтарын да көп көрген. Шығыстың атақты қалалары мен діни орталықтарын көзбен көріп, Хорасан, Шам, Ғират шаһарларын аралап, көңілге көп дүние түйеді. Діни мұраттарды жүзеге асырудың сол тұстағы тәсілі сопылық жолға түсіп, дін ақыны ретінде өзінің басты еңбегі — «Диуани Хикмет» атты кітабын жаза бастайды. Диуан — жинақ, Хикмет — Алланың құдірет-күшін, яғни, «Алланың ақ жолын баяндайтын кітап» деген мағынаны білдіреді. Өйткені ол «менің хикметтерім — құдіреттің даналығы» дей отырып, пәни жалған мен бақи арман жайындағы ойларын ортаға салады. Мәңгілік махаббатты, жанпида ғашықтықты, риясыз адалдық пен асқақ адамгершілікті жырлайды.

Солардың бәрінің де негізі өмірге деген ұлы сенімде, оның алтын өзегі дінде жатқанын айтады. Оның жырларында Құранның қағидалары, Шарифаттың шарттары, Пайғамбар хадистері менмұндалап тұрады. Олардан Алланың досы Мұхаммед пайғамбардың, оның ұлы серіктері Ғазиреті Ғалидың, ғаділ Ғұмар мен ғұлама Ғұсманның өміртарихын да табасың. Тіпті кейбір хикаяттары түгелдей Құран сүрелерін өлеңмен өрнектеп түсіндіруге арналып, жұрттың көзін ақиқатқа жеткізуді мұрат тұтады [12].

Ясауи шығармасының тілін ұзақ жылдар бойы зерттеген орыс ғалымы А.К.Боровковтың пікірі бойынша [2; 189], «Диуани Хикмет» («Даналық кітабы») оғыз-қыпшақ тілінде өмірге келген әдеби туынды.

Кезінде ақынның өлеңдері қарапайым көпшілікке түсінікті тілмен жазылған. Ғұлама ойшылдың Орта Азиядан бастап, Еділ жағалауына дейінгі ұланғайыр өлкеде көшіп-қонып жүрген түркі тайпаларының бәріне де түсінікті болатындай ауызекі сөйлеу тілінде жырлағаны дау тудырмайды. Бірақ бергін келе жинақты көшірушілер оған өз тарапынан көптеген араб-парсы сөздерін қосып жіберген сияқты.

*«Диуани Хикмет» — Қожа Ахмет Ясауидің
өз халқына қалдырған әйгілі мұрасы*

Қожа Ахмет Ясауи «Диуани Хикмет» атты ұрпаққа ғибратты дүние қалдырды. Аталған еңбекте жомарттық, қанағат, достық, сүйіспеншілік, ғылым-білім, адал еңбек, бейбітшілік, жақсылық пен жамандық, әділетсіздік, көрсеқызарлық, адамзаттың асыл арманы, күндестік, өсек-аяң — бәрі-бәрі жан-жақты кең қамтылған. Бұл шығармада жақсы тәлім-тәрбие, өз басын ғана емес, өзгені ойлайтын кеңдік пен парасаттылық, асыл тектілік бар. 1934 жылы «Диуани Хикмет» ҚазССР Ғылым Академиясы мен ҚР Ұлттық кітапханасының сирек қорына тапсырылған.

«Диуани Хикмет» жинағының түпнұсқасы сақталмаған. Оның бізге тек XVI–XVII ғасырлардағы көшірмелері ғана жеткен. Профессор Кемал Ераслан өзінің зерттеулерінде осындай көшірмелердің тоғыз қолжазбасын көрсеткен [13; 10].

«Диуани Хикмет» уақыт озған сайын көп түзетулерге, толықтыру-қысқартуларға ұшырап отырғаны анық. Сондықтан қазіргі жағдайда қай хикметтер автордың өз қаламынан туындап, ал қайсы хикметтері көшірушілер болған ізбасар-оқушыларынан туғанын айыру қиын. Сондықтан Ясауидің жалпы хикметтер көлемін дәл көрсету мүмкін емес. Мысалы, ғалым Н.Келімбетов «Ежелгі дәуір әдебиеті» деген оқулығында былай дейді: «Ахмет Ясауи өлеңдер жинағының ең толық нұсқасы Қазан басылымы болып табылады. Мұнда 149 хикмат (хикмет) берілген. Соның 109 хикматы Ясауидің өзінікі екені даусыз. Қалғандары шәкірттері тарапынан жазылып, жинаққа еніп кеткен жыр жолдары болса керек» [2; 189]. Өзбек ғалымдары 76 хикметін нақты Ясауидікі деп, осы көлемде кітап қылып бастырып шығарған; түрік ғалымдары бірнеше нұсқаларды салыстыра жүріп, ішіндегі 70 хикметін Ясауидікі деп таныған [13; 11].

Біз өз тарапымыздан ясауитануға шама-шарқымызша үлесімізді қосуда Қожа Ахметтің «Диуани Хикмет» шығармасының қазақ нұсқасына тоқталуды жөн көрдік. Өйткені М.Әуезов атындағы Әдебиет

және өнер институтының Әдебиет тарихы бөлімінің жоспарлауымен іске асырылған бұл нұсқа әзірше көлемі жағынан ең үлкені болып табылады. Сондай-ақ бұл кітап «Диуани Хикметтің» алғаш қазақшаланған түрі ретінде ғалымдарды аударма жағынан да қызықтырары күмән туғызбайды.

Біз 70 хикметтен тұратын осы жинақ [5; 262] төңірегінде Ясауидің поэзиялық шығармаларына зерттеу жүргіздік.

*Ғұлама хикметтері — оның дүниетанымының
қағаз бетінен тіл қатқан рухани дүниесі*

Ясауи мұрасын жете түсіну үшін оның хикметтерін тақырыбына қатысты екі сипатта қарастырған жөн сияқты. Біріншісі — сопылық философияның, сопылық оқудың мазмұнын көркемдік тұрғыда жырлаған хикметтер тобы. Бұған уағыз-насихат, өсиет үлгісінде жазылған тәлім-тәрбие (дидактика) сипатындағы хикметтер жатады. Ал екінші тобы — Ясауиді қоғам қайраткері ретінде, ақындық тұрғыдан байыптайтын хикметтер (яғни, сыни әдебиет үлгісіндегі лирикалық шығармалар жинағы).

Ясауи хикметтері дегеніміз оның дүниетанымының сөзбен нақышталған өлең әлемі болғандықтан, біз ғұламаның біраз хикметтерін ғылыми тұрғыда байыпты зерттегенді жөн көрдік:

1. Қожа Ахмет өзінің 70 хикметтен тұратын жинағының 1 хикметінде былайша сөз бастайды:

*«Бісмиллә» деп баян еттім хикмет
айтып*

*Шәкірттерге дүр мен гәуһар шаштым,
міне.*

*Жанды жалдап, қайғы шегіп, қандар
жұтып.*

*Мен «Дәптер сәни» сөзін аштым, міне.
Сөзді айттым кімдерге де етсе талап,
Ашық сөйлеп жақын жанды жанға
балап.*

*Ғаріп, пақыр, жетімдердің басын сипап,
Діні қатты халайықтан қаштым, міне.*

2. Адам жасын санамалап айтуда Қожа Ахмет бабамыздың шеберлігі ешкімде жоқ десе болғандай. Ол кісі бір жасынан бастап қалай ғұмыр кешті, не істеп, немен айналысты, кімді дос, кімді қас тұтты, ішінің қырындысына дейін түгін қалдырмай бәрін ақтарып толғаған. Өз ел-жұртына күннен күнге құрметі артып, сыйлы да сымбатты, инабатты да үлгілі болып өскенін, жеті жасында Арыстан бабқа кездесіп, Алланың ақ жолына түскенін айтады:

*Жеті жаста Арыстан Бабам іздеп тапты,
Әр сырымды көрген сайын бүркеп
жапты.*

*Арыстан Бабам ислам дінін баян қылды,
Сол себептен алпыс үште кірдім жерге.*

Осы екінші хикметінде сегіз жасында құдіреттің күшімен ғайыптан хабар алғанын әдемі жеткізеді:

*Сегізімде сегіз жақтан жол ашылды,
Хикмет айт деп басыма нұр шашылды.
«Билхамдиллаһи» Пір маған шарап
ішкізді,*

Сол себептен алпыс үште кірдім жерге.

Ұлы ақын сегіз жасынан бастап «хикмет айт деп басыма нұр шашылды» десе, оның хикметті сегіз жасынан хатқа түсіре бастауы мүмкін.

3. Бар ғұмырын Алланың ақ жолына арнаған құдіретті жан өзі жазған «хикметтің» қадір-қасиетін барынша түсіндіруге, егжей-тегжейлі ұғындыруға көп еңбек еткен (3 хикмет):

*Мұсылман емес хикмет айтып
жыламаса,
Жарандардың айтқан сөзін тыңдамаса.
Аят, хадис мазмұнын аңдамаса,
Кереметті ғарыш үстінде көрдім, міне.*

*Кереметті көріп Хақпен тілдестім мен,
Жүз мың түрлі періштемен жүздестім
мен.*

*Сол себептен хақты айтып іздедім мен,
Жан-тәнімді оған пида еттім, міне.*

*Құл Қожа Ахмет, жасың жетті жиырма
бірге.*

*Не қылғайсың күнәларың таудан да
ауыр.*

*Қиямет күн азап берсе раббым қадыр,
Ей, достарым, не деп жауап айтам, міне.*

4. Сопы ақынның сырға толы 6 хикметін оқи отырып, еріксіз ойға шомасыз:

*Құл Қожа Ахмет, ер болмасаң, өлген
жақсы,*

*Қызыл жүзің қара жерде солған
жақсы.*

*Топырақ сипат жер астында болған
жақсы,*

Заты ұлық ием, сиынып келдім саған.

«Құл Қожа Ахмет, ер болмасаң, өлген жақсы» деген жолдарда әдемі көрініс тапқан. Расында, ер адамның тірліктегі әрбір іс-әрекеті, жасаған еңбегі, біреуге берген қол қайыры кәкір-шүкір жай нәрсе емес. Естігеннің жаны сүйсінетін, көргеннің көңілі толатын ерлікпен ғана ол көптің алғысын алып, мол құрметіне бөленбек.

5. Ақын хикметтерде әруақтар бір жасында аян беріп, екі жаста пайғамбарлар келіп көрді, үш жаста ғайып ерен қырық шілтен үйге келді, төрт жаста хақ Мұстафа құрма берді дейді. Содан бес жасынан дін жолын ұстағанын айтады. Жеті жасында Арыстан бабаны іздеп табады. Бұдан кейінгі хикметтерде өз өмірінің әрбір жылын санамалап, Алланы тану баспалдақтарын баяндап береді. 7 хикметте өз ойын былай түйіндейді:

*Алпыс екі жаста Алла мені жерге
тартты,*

Бастан-аяқ надандықтан азат етті.

Жан мен ділім, ақыл-есім Алла деді,

*Бір және Барым, дидарыңды көрермін
бе?!*

6. Қожа Ахмет пайғамбар жасына келгенде, бар дүние-мүлкін кедей-кепшіктерге, гәріп-міскіндерге таратып беріп, қылуат (фәниден жалғыздықта күн кешу) жасауға бел байлайды. Ол өмірінің ақырғы он жылын жер астында жасалған мінәжатханада өткізеді. Сопы: «Алпыс үшке келдім, енді былайғы өмірім күпірлік, пайғамбардан аспақ күнә», — деп өзіне бір тоқтам жасайды. Қылуатте (халуатте) тіршілік еткен ақын өмірдегі жиған-терген, естіген, көрген, оқыған, білгендерін сарапқа салып, қияли күй кешеді.

Ясауидің жер астына түсуінің бір сыры, айналасын қоршаған надан, зұлымдар тобынан оғаштау, олардан аулақ, шын ниеттен зікір салу болса, екінші бір сыры, оның пайғамбар жасына жеткесін-ақ өлім қорқынышы зәресін алып, үрейін ұшыра бергендігі сияқты. Діншілдерге тән ерекше қорқыныш үрейімен ақын өткен өмірін түгел еске алып, сол өмірінің ішіндегі істегендеріне 9 хикметінде өзінше мынадай баға береді:

Қан жұтып Алла дедім, рахым етті.

*Дозақ ішінде қалмасын деп қамым
жеді,*

Шаттықпенен жер астына кірдім міне.

Жасым алпыс үшке жетті, ойым тұнық,

*Уа, дариға, хақты таппай көңілім
сынық.*

*Жер үстінде сұлтанмын деп болдым
ұлық,
Ризалықпен жер астына кірдім, міне.*

*Шайыхпын деп уағыз айтып жолда
қалдым,
Сәлдемді соқыр тиынға сатып келдім.
Нәпсім мені алдап кетті, жолда қалдым,
Алаңсыз жер астына кірдім, міне.
Басым топырақ, өзім топырақ, тәнім
топырақ,
Хақ пайғамбарға жетемін деп рухым
аңсап.
Күйдім-жандым бола алмадым әр кез
шапақ,
Терлеп-тепшіп жер астына кірдім, міне.
Пірмұған ықлас етті, шарап іштім,
Шәбліге ұқсап зікір айтып жаннан
кештім.
Масаң болып ел-жұрттан танып
қапшым,
Зәмзәм болып жер астына кірдім, міне.*

7. Аллаһтың құдіретін бар жанымен жырлаған Ясауидің 10 хикметіне еріксіз үңілсек, ол:

*Білгейсің бұ дүние барша елден өтер,
Малға да сенбе, бір күні қолдан кетер.
Ата-ана, қарындас қайда кетті ойлап көр,*

*Төрт аяқты шабан ат бір күн саған
жетер.
Дүние үшін қам жеме, хақтан өзгені
деме,
Сират көпірі тұрар кісі малын жеме.
Ел-жұрт, туыс ешқайсысы болмас
жолдас,
Мәрт болғайсың: ғұмырың желдей өтер,
ғарыб бас.*

*Құл Қожа Ахмет, тағат қыл, білмейсің
өмірің неше жыл,
Асыл тегің су менен күл, тағы айналып
боларсың күл, —*

дейді. Шынында сопы ақын дәл тауып айтқан. Мынау «қамшының сабындай қысқа ғұмыр» кімге ес қатқан? Патша да, бай да, бағылан да жарық дүниені қимай-қимай, артына қарайлай аттанғаны анық.

8. Әзірет сұлтан бар өмірін Аллаһты шын ықыласымен есіне алып мадақтаумен өткізген. Ақын өзінің жұртқа машһүр өлеңмен жазылған 12 хикметінде терең толғап:

*Құл Қожа Ахмет, хақтың атын есте
сақта,
Хақтан қорқып тынбай жылап, түнде
жатпа.
Намаз оқы, ораза ұста әр ақшамда,
Солай болып мұратыма жеттім, міне, —*

дейді. Біз ақынның екі дүниені бірдей ойлап дамыл таппағанын, күндіз-түні бір Аллаһты есінен шығармай «жарғақ құлағы жастыққа тимегенін» көреміз.

9. Білім қуып, оқудан тапқаны Құдай жолына құлшылық ету болғандықтан, Қожа Ахмет әулиешілік-сопылық жолына белін бекем байлайды.

Өзінің айтуы бойынша, ол қырық жасынан кейін-ақ бозбалалық ермекті түгел доғарып, тақуалыққа бой ұрады. Ал, алпыс үш жасқа жеткесін дүниеден мүлдем қол үзіп, жер астына түсіп, сонда тағы он жылдай тіршілік етеді. Айналасын қоршаған жаманшылық атаулыдан өз бойын осылайша ғана адал сақтауға болады деп ұғады ақын өзінің 15 хикметінде:

*Наданменен өткен өмірің тозақ болар,
Надан барса, дозақ та одан қашар,
Наданменен дозаққа қылма сапар,
Наданмен қазан айындай солдым, міне.*

*Дұға қыл надандарға мойын бұрмай,
Хақ тағала қолдаса, тіптен оңай,
Надандар сорласа, жүре бер халін
білмей,
Надандардан жүз мың жапа көрдім,
міне.*

*Жер астына қашып кірдім надандардан,
Қолым жайып дұға тілейін
жомарттардан.*

*Ғарып жаным жүз тас аттық
даналардан,*

Дана таппай жер астына кірдім, міне.

10. Орта ғасырда ғұмыр кешкен Ясауи сол дәуірдің перзенті болғандықтан, Алланы бір, Мұхаммед пайғамбарды хақ, Құранды шын деп білген ғұлама. Ол Алланы, пайғамбарды бар жанымен жырлаған кемеңгер. Қожа Ахметтің Мұхаммед (Мұхаммет) пайғамбарға арнаған бірнеше мадақ хикметтері жеті буынды өлең түрімен жазылған. Сопының ең көркем мадағы 23 хикмет болып табылады:

*Он сегіз мың ғаламға даңқы шыққан
Мұхаммет,
Отыз үш мың сахабаға басыы болған
Мұхаммет.
Жалаңаштар мен аштарға қанағат
болған Мұхаммет,
Кемтарлық көрген үмбетке шапағат
болған Мұхаммет.
Түнде жатып көз ілмей тілейтұғын
Мұхаммет,
Ғарып пенен жетімге құрмет қылған
Мұхаммет.
Жолдан азған күнәһарға қамқор
болған Мұхаммет,
Күні түссе, әркімге пана болған
Мұхаммет.*

11. Ғұлама шығармасындағы негізгі бір желілік ой — ғашықтық. Сопыны Ақиқат жолына махаббат итермелейді. Бұл ғашықтық дерті жайлы Қожа Ахмет 27 хикметінде былай дейді:

*Ғашық болсаң, күйдіреді жан мен тәнді,
Ғашық болсаң, ойран қылар дүние,
малды.
Ғашық болмай танып болмас, Алла
сені,
Не қылсаң да ғашық қылғыл,
пәруардіғар.
Ғашық дертін көтердім, дәрменім жоқ,*

*Ғашық жолында жан бергеннің арманы
жоқ.*

*Осы жолда жан бермеске амалым жоқ,
Не қылсаң да ғашық қылғыл,
пәруардіғар.*

12. «Хикметтер» кітабы адамдық, ізгілік жолына үндейді. Ясауи 28 хикметінде адамдардың пейілі бұзылып, заман азды деп қиналады:

*Үлкен, кіші адамдардан әдеп кетті,
Қыз, келіншек, нәзік жаннан ұят кетті.
Мұсылман мұсылманға болды қатал,
Нақақ істеп хақ жұмысын бұзды батыл.
Мурит пірге жылы жүзбен болмай
жақын,*

Ғажап сұмдық замана болды, достар.

13. Алланың алдында кімнің күнәсі жоқ? Періштелердің ғана күнәдан пәк екені анық, өйткені олар ішпейді-жемейді, дүние-мүлік жинамайды. Ал адам баласы пенде, әр қараған көзінде, әр сөйлеген сөзінде, әр істеген ісінде ағаттық мол. Осы себепті де Қожа Ахмет 30 хикметінде:

*Көзім жасты, көңілім қайғы, жаным күйік,
Қандай амал істерімді білмен, достар!
Бұл қасіретті бастан кештім жасым келіп,
Қай тарапқа барарымды білмен, достар.*

*Түрлі-түрлі ғаламаттар келді қайдан,
Жүрегімде жарақаттар болды пайда.
Бұл дүниеде бірден азамат болмақ қайда,
Қандай амал істерімді білмен, достар, —*

дейді.

Ясауи өзінің жер бетіндегі бір күнәһар жан екенін сезінген сайын бар жанымен Аллаға жалбарынады. Одан әрбір ағаттық кеткен істеріне ғафу өтінеді.

14. «Диуани Хикметте» Әзірет сұлтан өз ілімінің негізгі әдіснамалық принциптерін айқындайды. Негізгі принциптердің қатарына — Ақиқатқа, Абсолютке, рухани жаңғыруға — жеткізетін жолдарды іздеу жатады. Осы мақсатқа сәйкес адам мынадай сатылардан өтуге тиіс: «шарифат» — ислам заңдары мен әдет-ғұрпының жинағы; «тарихат» — сопылықтың идеясы, мұрат-мақсаты; «мағрипат» — дін жолын танып, оқып білу; «хақиқат» — Құдай және оған жақындау. Әрбір сатының өз тұрағы бар. Ол туралы ақын 32 хикметінде былай деген:

*Өтті ғұмырым, шарифатқа жете
алмадым,
Шарифатсыз тарихатқа өте алмадым.
Ақиқатсыз мағрипатқа бата алмадым,
Жолы қатты пірсіз қалай өтер, достар.*

Ол тағы бір жерде (66 хикметте):

*Шарифаттың шапанын кимейінше,
Тарихаттың пырағына мінбейінше,
Ой әлеміне беріліп батпайынша,
Хақиқаттың майданына кіріп болмас, —*

дейді.

Ясауидің ойынша, «шарифатсыз» «тарихат», «тарихатсыз» «мағрипат», «мағрипатсыз» «хақиқат» болуы мүмкін емес. Бұлардың бірі екіншісіне өту үшін қажетті басқыш болып табылады [2; 190].

Барлық сатылардан сопы ақырында хақиқатқа келіп жетеді. Бұл кезеңді Ясауи «нақты, шынайы болмыс» деп атаған. Бұл кезеңде тұлға адамның өмірінің уақытша, өтпелі екенін түсініп, тек қана Абсолюттік ақиқат әлемінде ғана мәңгілікке қол жеткізудің жолы — құдайлық мәннің қыр-сырын түсінуге тырысу екенін пайымдайды. Бұл мәңгілік өмір сүруге апаратын жол деп түсінілген.

Сонымен, сопының пікірінше, Хақиқат Абсолюттің шынайы табиғатын тануға, сондай-ақ адамның өзін-өзі толық тануына жол ашады. Мұндай сопы өзі туралы «Анал–хак» (Мен — ақиқат) деуге құқылы (11 хикмет):

*«Әна Әлхақтың» мағнасын білмес
надан,
Дана керек бұл жолдарға пәк, мардан.
Ақылды құлдар хақ жолын жадына
алған,
Жаннан кешіп жаратқанды сүйдім, міне.*

Ясауидің дүниетанымы бойынша, абсолютты ақиқатты тануға ұмтылған адам селқос қана өмір сүретін «кұдайдың құлы» емес, ол, керісінше, белсенді түрде танымның әрбір сатысынан ізденіс, талпыныс арқылы өтетін өмірге өте құштар адам. Ол әрдайым жетілген тұлға деңгейіне көтерілуге тырысады [14].

15. Кеменгер ойшылға көз жіберсек, ол адам баласы іші-сыртын бірдей жөндесін, сырты қалай көрікті болса, іші де сондай мөлдір болсын дейді. 33 хикметте сыпайы ғана өз пікірін сабырмен айтады:

*Сыртың жөндеп, ішің түзеп ғалым
болсаң,
Махшар күні қолыңды ұстар таңда
барсаң.
Өкінішпен қайғы жұтып жолда
қалсаң,
Жан мен ділде хақ зікірін айтқын,
достар.*

*Ғалым сол дүр: намаз оқып бой ұсынса,
Хақтан қорқып ақыреттің қамын жесе.
Құран оқып, хақтан қорқып зар еңіресе,
Жан мен ділде хақ зікірін айтқын,
достар.*

16. Адам психологиясын жетік білген Қожа Ахмет жансақ басып, адасқандар, әйтеуір, ерте ме, кеш пе өз қателіктерін түсініп, білместіктен болған жаңылыстарын түзету үшін тырысатынына сенеді. Ал бірақ саналы түрде тура жолды тастап, біле тұра бұзық жолға ауытқушылар еш оңалмасын біледі.

Дүние жалған. Адам өз әрекеті, пиғылы, мақсат-мүддесі үшін Алла Тағала алдында жауап беретінін ұмытпауы жөн. Ақын 46 хикметін о дүниеде көретін азаптарды қайта-қайта еске салуда күнәһарларға бір тоқтау салу, ес жиғызу, бақилық жайында ой ұялату үшін айтқаны байқалады:

*Дүние менікі дегендер — жаһан малын
алғандар,
Құзғын құстай арамға белшесінен
батқандар.
Молда, мүфтий болғандар — жалған
жала жапқандар,
Ақты қара қылғандар: ол тамұққа
түседі.
Қазы, имам болғандар — нақақ жала
қылғандар,
Есектей болып жегіліп жүк астында
қалады.
Пара алған әкімдер — арамдықпен
жүргендер,
Өз бармағын өзі шайнап өкінішпен
қалады.
Жылы жұмсақ жегендер, әсем киім
кигендер,*

*Алтын тақта отырса да, топырақ астына
түседі.
Сенген құлдар — адалдар, садақамен
тұрады,
Дүние-мүлкін сарп етіп жұмақ хорын
құшады.
Құл Қожа Ахмет, білгейсің, хақ жолына
кіргейсің,
Хақ жолына кіргендер: хақ дидарын
көреді.*

17. Ақын шығармасында негізгі философиялық ұғым — тәуба. Тәуба — жолдың басы, кез келген құбылыстың өлшемі. Тәубашылдық — адамның ішкі жан дүниесінде болып жататын құбылыстардың және өзгерістердің негізі. 49 хикметінде Қожа Ахмет былай толғанады:

*Тәуба қылып хақты тапқан гашықтарға,
Ұжмақ ішінде төрт арықша шәрбәті
бар.
Тәуба қылмай хақтан тайған
гапылдарға,
Тар лахатта қатты азап, қасіреті бар.*

18. Ғұлама ғалым еңбегінің соңында (67 хикметте) өмірдің ақыры таяу екендігін, енді о дүниеге пейіл беру керектігін жазады. Ақынға құлақ ассақ, ол:

*Жасымда жаспын деп айтар едім,
Қол жеткенді аз зой деп байқар едім.
Әрбір іске дау-дамай қылар едім,
Енді отырмын бұл істің таппай емін.*

*Бар дүние менікі деген сұлтандарға,
Ғалам малын сансыз жиып алғандарға,
Өмірі сауық-сайран құрғандарға,
Өлім келсе, бірі опа қылмайды екен.*

*Құл Қожа Ахмет, өлеріңді біле көргіл,
Ақыреттің әрекетін қыла көргіл.
Даярмын деп жол басында тұра көргіл,
Ажал келсе, еркіңе қоймайды деп.*

Қорыта келе айтарымыз, Қожа Ахмет өз еңбегінің ғалам дастаны екендігін тұжырымдады. Ол хикметтерінің кемел, құдіретті пір екендігін, ғалам тылсымын ұғуға ұмтылған әр шәкіртті жебейтіні анық деп сенді.

*Жазған адам әр кез көркем жазсын,
Көркем жүзіп, көңілі судай тассын, —*

деген ғұлама сол кездегі ақындарға, жалпы түрік көркем өнер дүниесіне, бүгінге дейін жеткен көркемдік әдістер енгізді. Шығармашылық отында жанқиярлықпен күресіп оқырман мен шәкіртке болашақпен жалғасу үлгісін көрсетті. Нағыз шығармашылық иманын, ақыл мұратын, ғалым сипатын қалыптады.

Бірақ Ясауидің мұрасын толық, жан-жақты танып білу — әлі алдағы үлкен іс. Осы орайда Қожа Ахметтің өзіне сөз берейік те, ой түйіндейік:

*Менің хикметтерім — құдіретті бір пір,
Естігендердің көңілі толқып ұйып тұр.*

*Тірі болса, бұл жаһанда қор болмас,
Оқыған пенделер ешнәрседен зар
болмас.*

*Егер хикметімді оқысаң, ей, сүйікті
пенделер,
Шәкіртім сен, перзентім сен, ісің маған
жөн келер.*

*Менің хикметіме қойса кім бас,
Өлерінде болсын иманы жолдас.*

*Иасауи хикметін даналар естісін,
Естіген жандар мұратына жетсін.*

Сонымен, Әзірет сұлтан шығармасы көкірек, көзі ашық әр адамға имандылық нұрын түсірер құдіретті шығарма.

Ясауидің даналық ойлары

Қожа Ахметтің даналық ойлары Баласағұни мен Абай пәлсәфасының орта тұсында жатыр. Сондықтан да осы үш ойшылдың көзқарастары өте ұқсас. Үшеуі де бір арнадан бастау алып, бір дәстүрден сусындаған. Ол — қазақ әдебиетінің терең тамырлары. Мысалы, Ясауи де, Баласағұни де, Абай да бес нәрседен қашық болуды айтқан [15].

Ғұлама «Хикметтер» кітабында өмірде не нәрсе құнды, неден қашу керек, неге асығу керек деген мәселелерге жауап берген. Ол сақтандырған бес нәрсе мыналар.

Біріншіден, Алланың ақ жолын мойындамаудан қашық бол (16 хикмет):

*Алла дерті сатылмайды сатып алсаң,
Пірмұған қызметінде ақ болмасаң.
Хақ жолына кіріп болмас пәк
болмасаң,
Әр қашан да хақтан сабақ алдым, міне.
Ғашық патша, ғашық пақыр қайта
оралмас,
Хақтан пәрмен болмайынша сөйлей
алмас.
Құдай сөзін естіген дүние құмас,
Әрқашан да хақтан сабақ алдым, міне.*

*Құл Қожа Ахмет, жеті жаста алдым
сабақ,
Сегізімде дүние қызығын қойдым талақ.
Тоғызымда бір Құдайды көңілім қалап,
Әрқашан да хақтан сабақ алдым, міне.*

Екіншіден, менмен, тәкаппар болма (33 хикмет):

*Ессіз ғалым бой ұсынбай жолда қалар,
Оқып ұқпай дүние малын қолға алар.
Менмендіктен есіл өмірін зая қылар,
Жан мен ділде хақ зікірін айтқын,
достар.*

Үшіншіден, дүние-мүлік үшін арыңды сатпа (35 хикмет):

*Дәруіштің дер дүниеқоңыз жаны
жалған,
Дүние үшін сауық-сайран құрды,
достар.
Естен танбай сауық-сайран құрып
болмас,
Жаратқан иеден оған иман болмас.*

33 хикметте:

*Сөзің — шырақ, халің — пілте, майы —
жасың,
Неше айтсам да баһра алмас көңіл
хошың.*

34 хикметте:

*Ұстаздарға қызмет қыл еркіңменен,
Күнәлі ол өз бетіммен келдім деген.*

36 хикметте:

*Сапар шекпе жол мәнісін түсінбей,
Жолға түскен мұратына жетер, достар.*

38 хикметте:

*Рух құсын татар болса бал берейін,
Самғап ұшып ғарыштан ғарышқа
қонар, достар.*

39 хикметте:

*Махаббаттың майданында жанын
қизан,
Хақиқаттың дариясынан гәуһар алған.*

47 хикметте:

*Сөз өнерін меңгеріп, өмір іліміне
жетіңдер,
Жоқшылықпен күнелткен бар
байлықты алыңдар.*

48 хикметте:

*Кімдер хақ құлы болса хаққа жақсын,
Хаққа жақпас менменшіл әрі барсын.*

51 хикметте:

*Жетімді көрсеңіз жәбірлемеңіз,
Ғарышты көрсеңіз әмірлемеңіз.*

57 хикметте:

*Жаннан кешпей ғашық сырын біліп
болмас,
Малдан кешпей менмендікті қойып
болмас.*

60 хикметте:

*Білдіңіз бе өлмей адам қалғанын,
Бұл дүниенің опасызын, жалғанын.*

Немесе:

*Іші-сырты жалған жанға әсте сенбе,
Арың таза болса, әр кез жеңіс сенде.*

70 хикметте (мүнәжатта):

*Үнемі дұғада болса әр мұсылман,
Өлер кезде беріледі нұр иман.*

Немесе:

*Шын ғалымның жастығы тастан болды,
Ғылымын әлемге жайса көңілі толды.*

Немесе:

*Қасиетсіздер қасиетті боп көрінбек,
Тіліменен қол ұшын беріп, ішіменен
бөлінбек.*

Ясауидің даналық ойлары кемеңгер Абай поэзиясында жалғасын тапты. Сондықтан да Қожа Ахмет хикметтері қазір қазақ тілінде кең тарап кетті. Оны халық дана сөз, имандылыққа тәрбиелейтін өте құнды шығарма деп біледі.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің салынуы жайлы

Әзірет сұлтан дүние салғаннан кейін халықтың көп жиылуымен өзіне арнап соғылған кішкене мазарға жерленеді. Кейін бұл кесене мұсылмандардың жаппай тәуеп орнына айналады.

1389, 1391, 1394 және 1395 жылдардағы қан төгіс ұрыстарда Әмір Темір Алтын Орданың өктемдігін жойып, астанасы — Сарай-Беркені өртеп жібереді. Міне, осы жеңістің құрметіне Қожа Ахмет Ясауидің ескі мазарының орнына жаңа, зор кесене орнатуды ұйғарады. Осы тұрғыда Әмір Темір тек діни мақсат-мүддені ғана көздеген еді деу қиын. Бұл оның беделін көтеруге, үстемдігінің мызғымас берік екендігін көрсетуге және дала жақ ту сыртының сенімді болуы үшін де қажет еді [16].

Ал ел аузында сақталған аңыз бұдан әлдеқайда басқашалау: Темірдің туған шешесі Сақыпжамал осы баласына екіқабат кезінде түс көріпті. Түсінде ол бала емес, жылан туыпты. Сол жылан көз алдында үлкейіп, айдаһар бопты. Алдымен ол өзінің туған анасын жұтыпты, артынша сол кездегі Сырдария (бұл өзеннің түрікше атауы, ал македондықтар «Яксарт», арабтар «Сейхун» деп атаған) билеушісі Тоқалақты жұтыпты. Бұл түсін екіқабат келіншек үйіне кездейсоқ қонақ болған жолаушы кемпірге жорытыпты. Кемпір сатқындық жасап, бұл түсті Тоқалаққа айтып қойған. Қатал хан екіқабат әйелді алдырып, өз қолымен ішін жарып, мазардың ішіне көмусіз тастатқан. Сақыпжамалдың туған сіндісі Теккене жеті айлық, тірі жатқан баланың кіндігін тісімен қиып, баланы алып кеткен. Әлі беті ашылмаған, бейкүнә он алты жасар қыздың емшегінен сүт шыққан. Баланы өсірген. Ақсақ Темір өмірбақи шешем, анам Теккене деп кеткен. Бірақ шын тарихын өскен соң естіген. Демек, Ясы қаласында, Қожа Ахметтің шикі кесектен тұрғызылған мазарының қасында Ақсақ Темірдің өз шешесінің сүйегі жатты, бұл жерге оның өзінің кіндік қаны тамған еді. Шындығы аз, жай аңыз бола бермейді. Демек, Қожа Ахмет басына сағана-ғимарат салуды ойлағанда, ол бұл жайды да еске алған [17].

Әмір Темірмен бірге болып, тарихын жазушы Шарафаддин Алаяздың «Зафарнама» атты кітабының дерегінде Қожа Ахмет Ясауи кесенесі құрылысы 1397 жылдың күзінде, Темірдің Ясыға келуіне орай қолға алынған. Бірақ Ақсақ Темір Қожа Ахмет басына кесене тұрғызбақ болғанымен, сүйегі дәл қайсы нүктеде жатқанын білмей қиналыпты» дейді ел аузындағы әңгімелерде. Сол шақта бір көпті көрген қария: «Бір қора қойды осында айдап әкеліп иіргенде қойлар әулие сүйегі жатқан жерді баспайды» деп кеңес береді. Шынында да солай болып шығады — қалай, қайтіп иірсе де, қойлар ошақ орнындай нүктені баспайды. Сосын, дәл сол жерге Қожа Ахмет әулиенің көктасы тұратын орын етіп ғимараттың іргетасын құя бастапты [6; 66, 67].

Құрылысты жүргізуді Темір өз дуанында игілікті істермен шұғылданатын Мәулен Убайдулла Садырға жүктеді. Мавзолейді салу жедел қолға алынып, сол заманғы деңгейден қарағанда, аса қарқынды жүргізілді. Негізгі және қосалқы бөлмелерді салу кезінде де құрылысшылар қолдарындағы архитектуралық сызбалар мен ғимарат жобасына сүйеніп отырды. Архитектуралық көлемдер мен олардың бөлшектерінің асқан шеберлікпен салынғандығының себебін тек осылай ғана түсіндіруге болады. Темірдің болашақ мавзолей жобасын жасауға тікелей қатысып, құрылысшыларға нақтылы нұсқау бергендігін әр түрлі жазба деректер де дәлелдейді [18].

Жұмыс қолының көптігі сонша, кесенеге Ясыдан отыз шақырым жердегі Сауран шаһарынан күйдірілген кірпішті қатар тұрған адамдар бір-біріне қолма-қол жеткізген. Кірпіш өндірген құмданның орыны осы кезде де көрініп жатыр.

Кірпіш жөнінде ел аузында келе жатқан аңызда «Сауранның топырағын түйенің сүтіне илеген» делінеді.

Темірланнан (Ақсақ Темірден) кейінгі хандар да, әсіресе қазақтың атақты хандарының бәрі, Ясауи сүйегі жатқан жерді аруақ тұтып, өлерде өздерінің сүйектерін Ахмет мазарына жерлеуді өсиет етіп кеткен. Ал діншіл қауым — молла, ишан біткен өзі-ақ бұл жерді, Ясауи ескерткішін «қасиетті» Меккеден кем уағыздамаған. Міне, осындай үгіт-насихат нәтижесінде Ясауи «Әзірет әулие (сұлтан)» атанып, оның аты барлық жерге жайылған.

Түйін

Сөз соңында ойымызды жинақтай келе айтарымыз мыналар:

1. Болашақта Қожа Ахмет Ясауидің өмірі мен одан қалған асыл мұралары әлі де көп ізденістерді, ғылыми зерттеулерді керек етеді. Өйткені ғұламаның хикметтерінің қат-қабат сырлары әлі түгел түгелделіп ашылып болған жоқ. Себебі әр ғасыр, әр заман әрқалай оқып бағасын береді. Мәселе «Диуани Хикметтің» көпқырлы соқпағында, көпқабатты қыртыстарында жатса керек.

2. Халық жолында күн кешкен ұлы бабамыздың хикметтерін оқып үйрену, оқулық, хрестоматияларға енгізу, басқа тілдерге аудару келешекте жалғаса беретін тірлік болса керек. Алдағы уақытта кеменгер ойшылдың даналық сөздерімен біздің балаларымыз да мектеп қабырғасында таныса алатын болады деген үмітіміз зор. Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың өзі Ясауи ілімін терең насихаттау қажеттігіне баса мән беріп отыр.

3. Өлең ырғағы тұрғысында Ясауи хикметтері қазақ халық поэзиясына өте жақын. Сондай-ақ осы екі поэзия үлгісінде тілдік бейнелеу құралдарының да ортақтығы мол. Содан болса керек, туыстас халықтардан шыққан ғалымдардың өзі Қожа Ахмет Ясауиді қазақ ақыны деп айтқан кездері бар. Осыған қатысты Х.Сүйіншәлиев былай дейді: «Татар зиялылары да Ясауиді жақсы білген. Әсіресе мұсылманша оқығандары ақын сөздеріне ерекше назар салған. Олардың ішінде Ахметті дана ғұлама санағандары да болған. Кейбірі — Ахмет Ясауидей данышпан адамды туғызған қазақ халқына рақмет айтуға тиіспіз деген. Сөйтіп, олар Ахметті қазақ санаған. Мұндай пікірлерді біз «Шора» журналынан кездестірдік» [19].

Сондықтан да келешекте Ясауидің «Диуани Хикметі» мен қазақ фольклоры туындыларының тілдік тұрғыдағы байланыстарының бұдан өзге де мысалдары көптеп табылатыны даусыз сияқты.

4. Қазіргі таңда өткен тарихымызды қайта карап, талдап-таразылап жатқан кезімізде бұрын есімі белгілісі бар, белгісіз болып келгені бар атақты тұлғалардың есімдерін білудеміз. Бірақ кейбірінің аттары бұрмаланып жазылып жүргені көзді де, көңілді де қарықтырады.

Ғұлама Ясауи есімін сан-саққа құбылтып жазып келдік: Жасауи, Иасау, Иассауи, Яасауи, Иссауи деп әркім әрқалай атады. Қай басылымда қалай жазылғанына мысал келтіруге бір еңбекте мүмкін емес екенін ескеріп, қысқа қайыруға тура келді. Бұған академик Ә.Қайдар өз дәлелдерін келтіріп, Ясауи (немесе Яссауи) деп жазу керек деген байламын айтып еді. Соны көзі шалған, түсінген адамдар солай деп жүр. Қазір Ясауи атындағы Түркістан халықаралық қазақ-түрік университеті де бар. Демек, осыған табан тіреп, әр түрлі атап құбылта бермеуіміз керек.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы: Оқулық. — Алматы: Санат, 1997. — 129-б.
- 2 Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті: Оқулық. — Алматы: Ана тілі, 1991. — 264 б.
- 3 Боранбай Ж. Қожа Ахмет Ясауи — сопылық поэзияның көрнекті өкілі әрі ағартушысы // Ақиқат. — 2013. — № 7. — 59–64-б.
- 4 Жандарбек З. Қожа Ахмет Ясауи және Ясауиіа ілімінің дүниеге келуі // Алаш. — 2011. — № 1(34). — 23–35-б.
- 5 Ясауи Қожа Ахмет. Диуани Хикмет (Ақыл кітабы) / Жинақты баспаға әзірлеп, қазақшаға ауд.: М.Жармұхамедов, С.Дәуітұлы, М.Шафиғи. — Алматы: «Мұраттас» ғылыми-зерттеу және баспа орталығы, 1993. — 262 б.
- 6 Көктәнді Х. Түркі теберігі — Түркістан. — Алматы: «Қасиет» ЖШС баспасы, 2008. — 192 б.
- 7 Тәжіқова К., Шағатаева Ш. Қожа Ахмет Ясауи / Қазақ: Оқу құралы. — Алматы: Білім, 1994. — 147-б.
- 8 Нысаналин А. Абыз Ахмет Яссауи хақында // Жалын. — 2011. — № 4. — 52–55-б.
- 9 Кәрібаев Б. Арыстан Баб // Егемен Қазақстан. — 2010. — 2 қазан. — 1,5,6-б.
- 10 Умарова Г.С., Шарабасов С.Ф. Қазақ әдебиетінің тарихы: Оқулық. — Астана: Фолиант, 2007. — 81-б.
- 11 Қазақтар. — II-т.: Тарихи тұлғалар. — Алматы: «Білік» баспа үйі, 2003. — 34-б.
- 12 Есжанов С. Қожа Ахмет Иасауи (1103–1128) // Ақиқат. — 2011. — № 5. — 108–109-б.
- 13 Ахметбек А. Қожа Ахмет Иассауи: Көмекші оқу құралы. — Алматы: Санат, 1998. — 112 б.
- 14 Нысанбаев Ә. Қожа Ахмет Иассауидің дүниетанымы мен философиясы / Қазақ даласының ойшылдары (IX–XII ғғ.). — Алматы: Ғылым, 1995. — 136-б.

- 15 Кыраубаева А. Ежелгі әдебиет: Бес томдық шығармалар жин. — 2-т. / Томды баспаға әзірл.: Г.Аскарова, Н.Мәтбек. — Алматы: Өнер, 2008. — 180-б.
- 16 Түркістан. Халықаралық энциклопедия / Бас ред. Ә.Нысанбаев. — Алматы: Қазақ энцикл. Бас ред., 2000. — 428-б.
- 17 Түркістан: Фотоальбом / Құраст. Р.Насыров. — Алматы: Өнер, 1993. — 10-б.
- 18 Нурмухамедов Н.Б. Мавзолей Ходжи Ахмеда Ясауи: Альбом. — Алма-Ата, 1980. — С. 8.
- 19 Қорғанбеков Б. Қожа Ахмет Ясауи хикметтері мен қазақ фольклорындағы сабақтастық // Жұлдыз. — 2010. — № 12. — 176–179-б.

Р.С.Каренов

Ходжа Ахмет Ясави — поэт, заложивший основы поэзии суфизма, и духовный учитель мусульман Востока

В статье описана жизнь и деятельность выдающегося поэта Средневековья, основателя поэзии суфизма в тюркском мире, духовного учителя и лидера всех мусульман Востока — Ходжа Ахмета Ясави. Дана оценка его главному гениальному поэтическому творению — «Дивани Хикмет». Автором высказано пожелание о том, что произведения Ясави достойны занять прочное место в хрестоматиях и антологиях казахской поэзии, а изучение его творческого наследия могло бы войти в учебные программы школ и вузов. Приведены сведения о мавзолее Ходжа Ахмета Ясави в Туркестане, который стал центром паломничества всех тюркских народов.

R.S.Karenov

Hodge Ahmet Yasavi — poet, laidbasics of poetry Sufism and spiritual teacher Muslim East

In the article describes the life and work of an outstanding poet of the Middle Ages, the founder of the Sufi poetry in the Turkic world, spiritual teacher and leader of all the Muslims of the East — Khoja Ahmed Yasawi. Assesses his chief poetic genius creation — «Diwani Hikmet». Author expressed the wish to work Yasavi took a firm place in anthologies and anthologies Kazakh poetry, and the study of its artistic heritage included in the curricula of schools and universities. Provides information about the mausoleum of Khoja Ahmed Yasavi in Turkestan, which became the center of pilgrimage for all the Turkic peoples.

References

- 1 Syuinshaliev Kh. *History of Kazakh literature: Textbook*, Almaty: Ana tili, 1991, 129 p.
- 2 Kelimbetov N. *Literature of the Ancient World: A Textbook*, Almaty: Ana tili, 1991, 264 p.
- 3 Boranbai Zh. *Akikat*, 2013, 7, p. 59–64.
- 4 Zhandarbek Z. *Alash*, 2011, 1 (34), p. 23–25.
- 5 Yasavi Hoja Ahmed. *Divani Hikmat (Wisdom)* / The book was translated into the Kazakh language and prepared for publication: M.Zharmuhameduly, S.Dautuly, M.Shafigi, Almaty: Research and Publishing Center «Murattas», 1993, 262 p.
- 6 Koktandi Kh. *Turkestan — Center Turkic civilization*, Almaty: LLP Publ. «Kasiet», 2008, 192 p.
- 7 Tazhikova K., Shagataeva Sh. *Khoja Ahmet Yasavi*, Kazakhstan: Textbook, Almaty: Bilim, 1994, p. 147.
- 8 Nysanalin A. *Zhalyn*, 2011, 4, p. 52–55.
- 9 Karibaev B. *Arystan Bab*, Egemen Kazakhstan, 2010, October, 2, p. 1,5 and 6.
- 10 Umarova G.S., Sharabasov S.G. *History of Kazakh literature: Textbook*, Astana: Folio, 2007, p. 85.
- 11 Kazakhs. *Three times that: History*, Almaty: Publ. House «Bilim», 2003, p. 34.
- 12 Eszhanov S. *Akikat*, 2011, 5, p. 108–109.
- 13 Akhmetbek A. *Khoja Ahmet Yasavi: Accessory tutorial*, Almaty: Sanat, 1998, p. 112.
- 14 Nysanbaev A. *Worldview and philosophy of Khoja Ahmed Yasavi / Thinkers Kazakh steppe (IX–XII century)*, Almaty: Gylm, 1995, p. 136.
- 15 Кыраубаева А. *Scientific works in five volumes. The second volume* / Vol. prepared for printing: G.Askarova, N.Matbek, Almaty: Oner, 2008, p. 180.
- 16 *Turkestan. International encyclopedia* // Chief editor A.Nysanbaev, Almaty: Home Encyclopedia «Kazakh Encyclopedia», 2000, p. 428.
- 17 *Turkestan: Fotoalbum* // Compilers R.Nasyrov, Almaty: Oner, 1993, p. 10.
- 18 Nurmahamedov N.B. *Mausoleum of Khoja Ahmed Yasavi: Album*, Almaty: Oner, 1980, p. 8.
- 19 Korganbekov B. *Zhuldyz*, 2010, 12, p. 176–179.